

УДК 340.132:340.114(477)

О. М. Іванченко

**ВЗАЄМОДІЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА
В МЕЖАХ ЗМІНИ КОНЦЕПЦІЇ СИСТЕМИ ДЖЕРЕЛ ПРАВА УКРАЇНИ**

Зміни, що відбуваються в правовій системі України, позначаються насамперед на процесах правотворення й правореалізації, які є доволі складними явищами, обумовленими відповідними соціальними, економічними, політичними, соціальними, етичними, релігійними, філософськими чинниками.

Поширення й поглиблення сфер правового регулювання обумовлюються ще однією тенденцією, пов'язаною зі зміною концепції джерел права, яка проявляється, з одного боку, у появі нових джерел (насамперед включення до системи джерел національного права принципів і норм міжнародного права), а з іншого – у зміні значення кожного з них [1, с. 34]. Так, останнім часом зростає роль такого джерела права, як судовий прецедент, що посилює свою позицію в системі джерел національного права. Це проявляється також у межах правових систем, які входять до романо-германського права або тяжіють до нього, де судовий прецедент посилює свої позиції як важливе джерело права.

Значним змінам піддається співвідношення таких найважливіших джерел права, як закон і судовий прецедент. Так, прийнятий Україною в 2006 р. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [2] суттєво змінює концепцію джерел права в правовій системі України, завдяки чому судовий прецедент стає джерелом права.

У результаті змін, що мають місце, у структурі джерел національного права все більшого значення набувають принципи права, які є основними ідеями, що відображають сутність, зміст і призначення права [3, с. 7] та можуть мати різноманітні форми й прояви. У юридичній літературі існують класифікації принципів, у межах яких виділяють такі принципи: принципи-норми та принципи-законоположення; загальноправові (принципи рівності, справедливості, гуманізму тощо) та міжгалузеві; загальносоціальні та спеціально-юридичні (принцип законності, відповідальності лише за винні протиправні дії, принцип поєднання прав та обов'язків тощо); законодавчо закріплені та принципи, які не знайшли свого прямого законодавчого закріплення [4, с. 5–6].

Посилення правових принципів у системі джерел національного права пояснюється появою різних колізій і суперечностей між нормами національного й наднаціонального права [5, с. 318–325]. Для усунення таких колізій найбільш ефективним вважається застосування загальноправових принципів як джерел права [6, с. 26–28].

Сьогодні практика застосування принципів набула найбільшого поширення в діяльності конституційних судів. Усуваючи неконституційні нормативні акти, органи конституційної юрисдикції поновлюють справедливість щодо громадян, конституційні права та свободи яких було порушено, «очищують право від вірусів» [7, с. 59], забезпечуючи цим панування права [8, с. 124–134].

Що стосується практики вирішення питань, віднесених до повноважень Конституційного Суду України, то слід зазначити, що орган конституційної юрисдикції України звертався до положень міжнародно-правових актів більше, ніж у третині своїх рішень. У справах, що стосуються офіційного тлумачення положень Конституції України й законів України за зверненнями громадян, близько 60% рішень Конституційного Суду України містять посилання на міжнародно-правові акти, їх окремі положення для обґрунтування правових позицій Конституційного Суду України.

Так, вирішуючи справу про офіційне тлумачення положень низки норм Закону України «Про інформацію» [9] та ст. 12 Закону України «Про прокуратуру» [10], Конституційний Суд України в рішенні від 30 жовтня 1997 р. вказав, що законодавство України на момент ухвалення цього рішення не було приведено у відповідність до європейських стандартів у частині захисту персональних даних про особу у зв'язку зі вступом України до Ради Європи. Правовідносини, що виникали в цій сфері, у тому числі й інформаційного характеру, регулювалися відомчими нормативними актами колишнього СРСР, зокрема наказами міністра охорони здоров'я СРСР та низкою положень і тимчасових інструкцій, затверджених у СРСР згаданим міністерством у 80-х рр. минулого століття.

Внаслідок відсутності власної нормативної бази зазначені нормативні акти в той час продовжували застосовуватися в Україні, незважаючи на те, що чимало норм таких наказів, положень та інструкцій суперечили законодавству України про інформацію, охорону здоров'я, а також загальновизнаним міжнародним принципам рекомендаційного характеру, зафіксованим, зокрема, у Женевській декларації Всесвітньої медичної асамблеї (вересень 1948 р., з подальшими поправками), Міжнародному кодексу медичної етики (жовтень 1949 р., з подальшими поправками), Рекомендаціях Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про ситуацію з психічними захворюваннями» (жовтень 1977 р.), у численних деклараціях, хартіях і конвенціях про права людини тощо.

Приймаючи рекомендації щодо цієї справи, Конституційний Суд України керувався не лише нормами національного законодавства України, а й загальними принципами права [11, с. 31–35].

У багатьох європейських державах (Португалія, Чехія, Словаччина, Словенія, Боснія та Герцеговина, Латвія, Естонія, Російська Федерація, Молдова тощо) конвенційний контроль фактично здійснюється органами конституційної юрисдикції. При цьому в Боснії та Герцеговині цю функцію прямо закріплено в Конституції [12, с. 82–110]. У деяких державах Європи до повноважень конституційних судів віднесено розгляд питань про відповідність національного законодавства міжнародним договорам, зокрема договорам із прав людини (Австрія, Албанія, Білорусь, Болгарія, Латвія, Польща) [13, с. 51–55]. Таким чином, конституційне судочинство може виступати засобом забезпечення гармонізації національного та європейського права.

Вказаними міжнародно-правовими актами не обмежилася практика вирішення Конституційним Судом України справ конституційної юрисдикції. У рішенні від 13 травня 1998 р. в справі про офіційне тлумачення положень ст. ст. 3 і 5

Закону України «Про статус депутатів місцевих рад народних депутатів» Конституційний Суд України, обґрунтувавши висновок про те, що в Україні на конституційному рівні дія принципу несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності не поширюється на депутатів місцевих рад, послався на Європейську хартію про місцеве самоврядування. Стаття 7 цієї хартії визначає, що функції й діяльність, які є несумісними з мандатом місцевої виборної особи, у національному законодавстві можуть встановлюватися лише законом або загальними правовими принципами.

Що стосується вживання норм міжнародного права Конституційним Судом України, то вони, як наголошувалося, використовуються для правового аргументування ухвалених Конституційним Судом України рішень і висновків щодо відповідних справ. Саме із цією метою на сучасному етапі використовуються також рішення Європейського суду з прав людини в контексті тлумачення цим судом положень Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод у контексті його правових позицій, зазначених у мотивувальній частині рішень у конкретних справах, схожих за своїми обставинами з тими, які розв'язуються в Україні відповідно до її законодавства.

Конституція України не містить однозначних відповідей на питання про способи подолання можливих колізій між положеннями міжнародного договору та нормами інших актів законодавства України, а також питання про юридичну силу міжнародних договорів у національній системі права.

Згідно зі ст. 9 Конституції України імплементація міжнародних договорів у правову систему України здійснюється шляхом надання Верховною Радою України згоди на їх обов'язковість для України. У разі надання такої згоди відповідний міжнародний договір стає частиною національного законодавства України. Статтею 9 Основного Закону України встановлено, що застосування міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, є можливим лише після внесення відповідних змін до Конституції України. Це не дає підстав для висновку про те, що «договори про права людини користуються беззаперечним пріоритетом щодо конституційного законодавства» [14, с. 184–197]. Не вирішать проблему також вказівки в проекті Закону України «Про нормативно-правові акти» про те, що «Конституція України в системі нормативно-правових актів має найвищу юридичну силу» (п. 1.1 ст. 7), адже «чинні міжнародні договори України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, мають вищу юридичну силу» щодо інших нормативно-правових актів, крім Конституції України (п. 1 ст. 8).

У зв'язку із цим, а також з урахуванням законодавчого визнання практики Європейського суду з прав людини як джерела українського права [15], актуалізується більш загальна проблема – щодо судової практики як джерела права. У науковій літературі та в середовищі практикуючих юристів існують різні погляди щодо цього [16, с. 157].

Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

Проте не можна забувати, що міжнародні норми й міжнародні договори – це особливий складовий компонент системи права, що володіє певною автономією, зберігає онтологічний зв'язок із міжнародною правовою системою.

Такий зв'язок є цілком очевидним у тому випадку, коли відповідно до положень самого міжнародного договору він втрачає юридичну силу. У такому разі у сфері національного права виникає казусна ситуація: з одного боку, певний спектр національних відносин продовжує реалізовуватися (будівництво, навчання, виробництво), а з іншого – на міждержавному рівні вичерпано умови й ресурси для продовження реалізації подібних відносин. Тому чітке розкриття й нормативне закріплення техніко-юридичних форм узгодження дає змогу легально ставити надалі питання про контроль за цим процесом. Адже очевидно, що він не є довільним і потребує жорсткої регламентації. Інакше для національного правового простору не лише створюється загроза його цілісності та системності розвитку, а й виникають передумови, що загрожують засадам національного суверенітету.

Особливістю національного законодавства України, що складається із чинних міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, є те, що його норми не трансформуються в нові, суто національні норми України, а реалізуються самостійно, в окремих випадках – разом із національним правовим актом, прийнятим у зв'язку з імплементацією міжнародного договору в правову систему держави. Таке законодавство не може змінюватися в односторонньому порядку за встановленою процедурою розгляду, ухвалення та набрання чинності звичними законами.

Це зумовлюється тим, що міжнародний договір є щонайменше двосторонньою угодою, його умови розробляються, підписуються та ратифікуються різними державами (нерідко із застереженнями окремої держави або декількох держав), причому ратифікація здійснюється за власною процедурою кожної держави-учасниці договору. Відмова держави від окремих положень чинного міжнародного договору або договору в цілому є можливою лише у формі денонсації, що здійснюється в порядку, встановленому, як правило, самим договором.

Прикладом виконання на території України міжнародно-правових актів може слугувати Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод 1950 р. Хоча пройшло лише декілька років із того часу, коли Україна ратифікувала цей документ, проте реалізація її положень у національній правовій системі здійснюється послідовно й досить успішно. Суди України, інші органи державної влади, здійснюючи свої повноваження, нерідко застосовують положення Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, правові позиції Європейського суду з прав людини для вирішення конкретних питань у контексті відповідних положень національного законодавства України, що регулюють ті або інші суспільні відносини.

Нині в межах національної правової системи принципово важливо розмежувати два поняття: «право держави як сукупність створюваних його органами правових актів і норм» та «право, вживане в державі» як сукупність усіх нормативних розпоряджень, що підлягають реалізації у сфері національних відносин і діючих у межах юрисдикції України та компетенції його органів. Друге поняття є ширшим, оскільки охоплює не лише національне право країни, а й норми міжнародного права, що визнаються та вживаються державою, а також норми права іноземних держав. Вказана обставина обумовлює виявлення й дію на території дер-

жави складних міжсистемних нормативних комплексів, що регламентують відносини у сферах сумісного предмета регулювання відповідних систем права. При цьому кожна нормативна складова такого комплексу зберігає свою самостійність і системну приналежність, а безпосереднє або опосередковане вживання норм міжнародного й іноземного права на території держави визначається їх регулятивним призначенням та є можливим лише у випадках, передбачених конституцією, законодавством і міжнародними договорами відповідної країни.

Ці положення визначають суть концепції імплементації, яка в змістовному плані є набагато точнішою, ніж решта теоретичних конструкцій, що описують механізм реалізації норм міжнародного права в межах національної правової системи.

Таким чином, національні й міжнародна правова система тісно взаємодіють одна з одною, насамперед у сфері реалізації норм міжнародного права через національне право. Необхідність такої взаємодії обумовлюється самим характером міжнародного права, яке через регулювання відносин між рівними державами не здатне владно примушувати до здійснення правових розпоряджень суб'єктів національного права (людей та організацій). Характер включення норм міжнародного права в національну правову систему залежить від політичних, правових і соціальних умов самої держави. Держава може дозволити безпосередню дію норм міжнародного права в межах власної юрисдикції або створити національні норми відповідного змісту. Чи відбувається при цьому зміна сутності норм, перетворення міжнародних норм на норми національні – залишається предметом теоретичного осмислення, що має спірний характер. Позиція прихильників такого перетворення, «трансформізму» останнім часом усе більше піддається критиці, оскільки міжнародне й національне право є взаємодіючими, проте самостійними та незалежними системами. Внаслідок цього норми міжнародного права не перестають існувати після їх імплементації в національне законодавство. Позиція прихильників «імплементації» заслуговує на більшу довіру у зв'язку з тим, що імплементація розглядається не лише як сукупність правових дій щодо включення норм міжнародного права до законодавства країни, а й як додаткові дії організаційно-правового характеру щодо фактичного виконання цих норм. Отже, реалізація міжнародних норм у сфері юрисдикції держави – поняття дещо інше, ніж реалізація національних норм згідно із загальною теорією права. Крім власне реалізації, тобто фактичного здійснення розпоряджень права, вона включає також елементи правотворчості, щоб санкціонувати реалізацію міжнародного права на території окремої країни. У цьому виявляється особливість міжнародного права, що регулює відношення між суверенними й рівними учасниками – державами, здатними діяти лише через встановлені національним законодавством механізми.

Порівняння системи прав людини й основних свобод, передбачених Конвенцією про захист прав людини й основоположних свобод та протоколами до неї, з правами та свободами людини й громадянина, закріпленими законодавством України, свідчить про те, що вітчизняне законодавство містить у цілому аналогічний перелік прав і свобод, хоча окремі з них відрізняються від конвенційних визначень термінологічно. Норми національного законодавства України співпадають, зокрема, з нормами Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод щодо таких

явищ: захисту прав людини (ст. 1); права на життя (ст. 2); заборони тортур (ст. 3); права на справедливий судовий розгляд (ст. 6); призначення покарання лише згідно із законом (ст. 7); свободи мирних зборів і свободи об'єднання (ст. 11); права на ефективні засоби правового захисту (ст. 13); права на вільні вибори (ст. 3 Протоколу № 1); права на свободу пересування та свободу вибору місця проживання (ст. 2 Протоколу № 4) тощо.

Під час узгодження національного законодавства з положеннями Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод не можуть не враховуватися багато інших міжнародних актів із прав і свобод людини, до яких також приєдналася Україна та які стали частиною її національного законодавства. Характерним для практики судів загальної юрисдикції є вживання в більшості випадків положень ст. ст. 6, 10 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, ст. 1 Протоколу № 1 до неї та рішень Європейського суду з прав людини. Ідеться, зокрема, про критерії справедливого судового розгляду, відповідності тривалості судової процедури до стандартів «розумного строку», захисту права власності, честі, гідності й ділової репутації, відшкодування моральної (немайнового) шкоди тощо [17, с. 115–119]. Звернення до рішень Європейського суду обумовлюється його роллю в європейській системі захисту прав людини та європейського правопорядку, оскільки одним із головних завдань його практики є вироблення відповідного загальноєвропейського стандарту прав людини [18, с. 128]. До того ж Європейський суд із прав людини є головним елементом контрольного механізму дотримання положень Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод.

Погодження положень чинного законодавства України з положеннями міжнародно-правових актів, імплементація міжнародно-правових норм, зокрема щодо прав і свобод людини, у національне законодавство України, їх реалізація в національній сфері відповідає тенденціям поглиблення взаємозв'язку міжнародного й національного права, затвердження міжнародних стандартів у вітчизняній правовій системі та застосування цих стандартів на практиці державними органами. Слід зазначити, що не всі норми міжнародного права можливо застосовувати на практиці Конституційним Судом України, оскільки є норми міжнародного права, які не підпадають під правову регламентацію на території України. Із цього приводу виникає багато проблем як у законодавців, так і в практиків.

Таким чином, взаємодія норм міжнародного й національного права вичерпує себе досягненням узгодженості положень національного законодавства та міжнародно-правових актів, їх повної взаємодії із забезпеченням суверенного права народу безпосередньо або через відповідні органи державної влади встановлювати порядок і межі правового регулювання суспільних відносин гарантуванням верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України.

Література

1. Егоров А.М. Влияние глобализации на основополагающие институты гражданского общества / А.М. Егоров // Право и государство: теория и практика. – 2008. – № 3. – С. 34.
2. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.
3. Борисов Г.А. О понятии принципов, действующих в правовой сфере / Г.А. Борисов // Проблемы

- социалистической законности : сб. статей. – Х. : Вища школа, 1981. – Вып. 7. – С. 7.
4. Байтин М.И. О принципах и функциях права: новые моменты / М.И. Байтин // Известия высших учебных заведений. Серия «Правоведение». – 2000. – № 3. – С. 5–6.
 5. Ківалова Т.С. Розвиток міжнародно-правових принципів в епоху глобалізації / Т.С. Ківалова // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць / за ред. С.В. Ківалова. – О. : Юридична література, 2009. – Вип. 49. – С. 318–325.
 6. Ведяхин В.М. Понятие и классификация принципов права / В.М. Ведяхин, К.В. Ведяхина // Право и политика. – 2002. – № 4. – С. 26–28.
 7. Зорькин В.Д. Конституция и права человека в XXI веке. К 15-летию Конституции Российской Федерации и 60-летию Всеобщей декларации прав человека / В.Д. Зорькин. – М. : Норма, 2008. – 224 с.
 8. Погребняк С.П. Роль основоположных принципов у застосуванні права / С.П. Погребняк // Проблеми філософії права : міжнародний часопис. – К. ; Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. – Т. 6–7. – С. 124–134.
 9. Про інформацію : Закон України від 2 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.
 10. Про прокуратуру : Закон України від 5 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 53. – Ст. 793.
 11. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення ст. ст. 3, 23, 31, 47, 48 Закону України «Про інформацію» та ст. 12 Закону України «Про прокуратуру» (справа К.Г. Устименка) // Вісник Конституційного Суду України. – 1997. – № 2. – С. 31–35.
 12. Сергієнко Н.Н. Контроль відповідності національних законів положенням Європейської конвенції про захист прав та основних свобод людини 1950 р. – нова функція конституційної юрисдикції європейських держав / Н.Н. Сергієнко // Вісник Конституційного Суду України. – 2005. – № 6. – С. 92–110.
 13. Савенко М.С. Роль практики Європейського суду з прав людини у конституційному судочинстві України / М.С. Савенко // Вісник Конституційного Суду України. – 2005. – № 6. – С. 51–55.
 14. Євінтов В.І. Імплементация рішень Європейського суду з прав людини: міжнародний та український досвід / В.І. Євінтов // Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України / за ред. В.Н. Денисова. – К. : Юстиніан, 2006. – С. 184–197.
 15. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.
 16. Пархоменко Н.М. Джерела права: проблеми теорії та методології / Н.М. Пархоменко. – К. : Юридична думка, 2008. – 336 с.
 17. Пялдак В.В. Практика застосування судами України Конвенції про захист прав людини і основних свобод / В.В. Пялдак // Юридичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 115–119.
 18. Мармазов В.С. Уроки європейського права – 2 / В.С. Мармазов // Юридичний журнал. – 2003. – № 2. – С. 128.

Анотація

Иванченко О. М. Взаємодія норм міжнародного права та національного права в межах зміни концепції системи джерел права України. – Стаття.

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що в сучасній Україні відбуваються зміни уявлень про джерела права, їх ролі й значення в системі права. Це відбувається завдяки посиленню процесів щодо взаємодії норм міжнародного та національного права.

Ключові слова: правова система, джерела національного права, правові принципи, міжнародне право, норми права.

Аннотация

Иванченко О. М. Взаимодействие норм международного права и национального права в рамках изменения концепции системы источников права Украины. – Статья.

Актуальность темы исследования заключается в том, что в современной Украине происходят изменения представлений об источниках права, их роли и значения в системе права. Это происходит благодаря усилению процессов по взаимодействию норм международного и национального права.

Ключевые слова: правовая система, источники национального права, правовые принципы, международное право, нормы права.

Summary

Ivanchenko O. M. Interaction of international law and national law in the framework of the concept of changing the system of sources of law in Ukraine. – Article.

Background research is that in modern Ukraine is changing perceptions of the sources of law, their role and importance in the legal system. This is due to strengthening the processes of the interaction of international and national law.

Key words: legal system, sources of national law, legal principles of international law, rule of law.

УДК 341.174(4)

Ю. В. Венгринюк

ДОПУСТИМІСТЬ ВИБОРУ «НЕДЕРЖАВНОГО ПРАВА» ЯК ПРАВА, ЩО ЗАСТОСОВУЄТЬСЯ ДО ДОГОВОРУ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

Постановка проблеми. Питання колізійного регулювання договірних відносин у Європейському Союзі (далі – ЄС) набуває з кожним днем усе більшого інтересу з боку як науковців, так і юристів-практиків. Можливість сторонами договору самостійно обрати право, яке підлягатиме застосуванню до їхнього договору, врегульовано в країнах-членах ЄС ст. 3 Розпорядження Європейського парламенту № 593/2008 про право, що підлягає застосуванню до договірних зобов'язань (далі – Регламент «Рим I»), яке замінило ст. 3 Римської конвенції про право, що застосовується до договірних зобов'язань 1980 р. (далі – Римська конвенція 1980 р.). Враховуючи положення Регламенту «Рим I», можна чітко побачити, що в якості застосовного щодо договору права може використовуватися не лише право держави-члена ЄС, проте Регламент «Рим I» не забороняє сторонам включати посилання у своєму договорі на так зване «недержавне право» чи міжнародну угоду.

Мета статті полягає в комплексному науковому аналізі інституту *lex voluntatis*, дослідженні міжнародно-правового регулювання договірних відносин, пов'язаного зі свободою вибору права, а також визначенні можливості застосування «недержавного права», яке застосовуватиметься до договірних зобов'язань у колізійному праві ЄС. Під «недержавним правом (правилами)» (франц. *droit non etatique*; англ. *non-state body of law*; нім. *nichtstaatliches Regelwerk*) у цьому випадку розуміються акти міжнародних міждержавних і неурядових організацій, у тому числі акти, які не мають обов'язкової юридичної сили для держав і приватних осіб (наприклад, підготовлені Міжнародною торговельною палатою офіційні правила тлумачення торговельних термінів – «ІНКОТЕРМС»).

Виклад основного матеріалу. Як і Римська конвенція 1980 р., Регламент «Рим I» не дозволяє сторонам договору обирати будь-що, крім національного права. Таке «недержавне право», як *lex mercatoria* [1, с. 453–455], Принципи європейського договірного права чи Принципи УНІДРУА, не можуть обиратися сторонами як право, що підлягатиме застосуванню до договору. І хоча Пропозиція Європейської комісії 2005 р. щодо Регламенту «Рим I» ініціативно пропонувала дозволити сторонам обирати «недержавне право» як таке, що буде підлягати застосуванню до їхнього договору, включаючи такі правила, як Принципи УНІДРУА й Принципи